

УДК: 159.9

© Фоменко К.І., 2014 р.

<http://orcid.org/0000-0001-9455-6832>

К.І. Фоменко

Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

САМОТВЕРДЖЕННЯ У СТРУКТУРІ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається проблема структури самосвідомості особистості, роль та місце самоствердження у ній. Розкрито емоційну, когнітивну та поведінкову складові самосвідомості, теоретичні підходи до змісту цих компонентів. Визначено губристичну мотивацію як основу для самоствердження особистості та становлення її самосвідомості.

Ключові слова: самосвідомість, самоствердження, губристична мотивація, самопізнання, самооцінка, самоставлення, саморегуляція.

К.И. Фоменко

САМОУТВЕРЖДЕНИЕ В СТРУКТУРЕ САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается проблема структуры самосознания личности, роль и место самоутверждения в ней. Раскрыты эмоциональный, когнитивный и поведенческий компоненты самосознания, теоретические подходы, в которых раскрывается сущность этих компонентов. Определена губристическая мотивация как основа для самоутверждения личности и становления ее самосознания.

Ключевые слова: самосознание, самоутверждение, губристическая мотивация, самопознание, самооценка, самоотношение, саморегуляция.

K.I. Fomenko

SELF-AFFIRMATION IN THE STRUCTURE OF INDIVIDUAL SELF-CONSCIENCE

The article deals with the problem of the structure of self-identity, role and place of self-affirmation in it. It reveals the emotional, cognitive and behavioral components of consciousness, theoretical approaches to the maintenance of these components. Hubristic motivation was determined as a basis for self-identity and the formation of identity.

Key words: self-awareness, self-affirmation, hubristic motivation, self-cognition, self-esteem, self-attitude, self-regulation.

Актуальність дослідження. Проблематика самоствердження особистості у психології є порівняно новою і розглядається переважно з позицій її зв'язку із самоактуалізацією та саморегуляцією діяльності особистості, які становлять розвиток самосвідомості особистості. Визначення зв'язку

компонентів самосвідомості із самоствердженням особистості постає актуальною та новою проблемою у психологічній науці.

Мета дослідження – визначити роль та місце самоствердження у структурі самосвідомості особистості.

Міра наукової розробки проблеми. Питання самоствердження особистості розглянуті у працях О. Безкоровайної, А. Глоточкіна, О. Жизномірської, І. Євченко, Н. Калугіної, Г. Корчагіної, Є. Нікітіна, Н. Ситнікової, Н. Харламенкової. Проблема самосвідомості особистості та її структури подана у ґрунтовних дослідженнях Л.С. Виготського, І.С. Кона, К.К. Платонова, П. Протасеня, С. Рубінштейна, В. Століна, О. Спіркіна, І. Чеснокової.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженнях Л. Виготського, І. Кона, Ю. Орлова, К. Платонова, П. Протасеня, С. Рубінштейна, І. Сеченова, О. Спіркіна, І. Чеснокової самосвідомість розглядається як важливий структурний компонент особистості, завдяки якому особистість може свідомо сприймати вплив навколишнього середовища, визначати міру і характер власної активності, спрямованої на оволодіння соціальним досвідом діяльності і поведінки, самостійно усвідомлюючи свої можливості. За І.І. Чесноковою [27], самосвідомість, з одного боку, немов би фіксує підсумок психічного розвитку особистості на певних етапах її існування, з іншого боку, як внутрішня усвідомлена поведінка самосвідомість впливає на подальший її розвиток. Вона є тією внутрішньою умовою безперервності розвитку людини, що встановлює рівновагу між зовнішніми впливами, її внутрішнім станом і формами поведінки.

В. Зінченко [6] розкриває сутність самосвідомості через процес усвідомлення власного Я як внутрішньої сутності людини. З погляду Б. Ломова [12], самосвідомість характеризується внутрішнім знанням або переконанням, яке виявляється у розумінні й оцінці своїх власних станів, здатністю людини ніби створювати саму себе шляхом інтеріоризації спостережень та дій, до яких вдаються стосовно неї інші люди. За С. Максименком [13] самосвідомість є усвідомленням за допомогою мови себе самого, свого ставлення до природи і до інших людей, власних дій і вчинків, думок, переживань і психічних якостей. Л. Кочневою [10] описано основні теоретичні підходи до розкриття сутності самосвідомості:

- самосвідомість проявляється через внутрішнє знання та оцінку психічного стану особистості, її внутрішній світ (І. Кон);
- самосвідомість є більш високим за свідомість рівнем процесу усвідомлення психічного відображення дійсності (Б. Ломов);
- самосвідомість визначається як пошук і пізнання особистістю своєї Я-концепції та ідентичності (Л. Виготський);

– самосвідомість – це процес свідомих змін самого себе і здатність до саморегуляції поведінки у соціумі (В. Столін).

Деякими авторами виділяються два важливі моменти у визначенні самосвідомості: по-перше, самосвідомість є властивістю особистості як суспільної істоти; по-друге, об'єктом самосвідомості є сам суб'єкт, що пізнає – людина, яка усвідомлює різні сторони своєї психічної діяльності і прояви власної активності. Так, на думку І. Кона [8] самосвідомість виступає як сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності. Згідно з визначенням О. Спіркіна [24] самосвідомість – це усвідомлення людиною своїх дій, думок, почуттів, морального вигляду, інтересів, свого положення в системі суспільного виробництва, тобто усвідомлення себе як особистості, яка виділена з навколишнього природного і суспільного середовища і знаходиться з ним у визначеній, історично сформованій системі відносин.

В. Столін [25] виділяє такі функції самосвідомості:

- мотивуюча функція самосвідомості (походить від уявлень ідеального Я, пов'язана з моральними категоріями совісті, обов'язку, відповідальності, є відображенням неузгодженості теперішнього і майбутнього Я)

- цілеутворююча, тобто самосвідомість бере участь у відборі таких цілей, які слугують досягненню мотиву та які узгоджуються з образом Я в цілому, уявленнями про свої можливості, права і обов'язки;

- заборони певних дій або вчинків, або ж, навпаки, бездіяльності;

- детермінації ставлення до навколишніх, стилю і характеру спілкування з ними;

- саморегуляції – впливу на розвиток тих або інших рис, розвиток особистості в цілому;

- самоконтролю у різноманітних діяльнісних проявах людини.

Основними механізмами розвитку самосвідомості є ідентифікація і рефлексія, які реалізуються у таких основних формах самосвідомості, як ідентичність і «Я-концепція», яка є інтегральним утворенням самосвідомості. На думку С. Кучеренко [11], основним механізмом розвитку самосвідомості особистості є самопізнання і самотворення (самореалізація), які реалізуються завдяки зв'язкам індивіда з іншими людьми: представленості в інших людях і власній сутнісній активності. Автором визначено два чинники, завдяки протиріччю між якими відбувається розвиток самосвідомості: 1) сутнісний – прагнення бути першопричиною активності, до реалізації нових актів свободи; 2) інтер-індивідний – бути представленим в інших людях, наближення «дзеркального Я» до «Я-діючого».

М. Розенберг [28] визначає параметри, які характеризують рівень розвитку самосвідомості особистості: 1) міра когнітивної складності і диференційованості образу Я (чисельна складова образу Я); 2) міра виразності

образу Я, його суб'єктивної значимості для особистості (змістовна складова образу Я); 3) міра внутрішньої цілісності, послідовності образу Я (цілісність та узгодженість образу Я) 4) міра стійкості, стабільності образу Я в часі (стійкість образу Я) 5) міра самоприйняття (позитивне чи негативне ставлення до себе).

В.В. Столін [25] запропонував концепцію рівневої будови самосвідомості. Автор пропонує розглядати принцип активності у становленні самосвідомості, у результаті чого формується ставлення до себе як безпосередньо-феноменологічне вираження особистісного смислу Я для суб'єкта. Структура самосвідомості представлена наступними рівнями: 1) рівень організму, на якому задовольняється потреба у самозбереженні, нормальному функціонуванні, фізичному благополуччі організму, формується самопочуття суб'єкта; 2) рівень соціального індивіда задовольняє потребу в приналежності людини до певної спільноти та у її визнанні цією спільнотою; самосвідомість регулюється соціальними нормами, правилами, звичаями, які засвоюються індивідом; 3) рівень особистості, на якому активність суб'єкта спричинена насамперед потребою в самореалізації у праці, любові, спорті, задовольняється потреба в самоактуалізації. Кожному рівню самосвідомості відповідають певні структурні одиниці самосвідомості: рівню органічної самосвідомості відповідають сенсорно-перцептивні процеси; рівень індивідної самосвідомості передбачає самооцінку і соціальну ідентичність; особистісному рівню відповідає конфліктний смисл Я як ставлення до себе, який виникає після здійснення вчинку, тобто дії, яка об'єктивно пов'язана із двома протилежними мотивами.

У вітчизняній психології було обґрунтовано культурно-історичний характер виникнення самосвідомості. У роботах П. Протасеня [20] і О. Спіркіна [24] показана суспільна зумовленість виникнення самосвідомості. На думку авторів, самосвідомість виникає і в результаті усвідомлення свого «Я» на основі суспільних взаємин, які протікають у процесі праці і спілкування, пізнання інших людей, своїх стосунків з ними.

К. Платонов [19] поряд із біологічними підструктурами, соціальним досвідом та спрямованістю визначає самосвідомість підструктурою особистості. Автор називає самосвідомість вищим рівнем свідомості і визначає її як усвідомлення людиною свого «Я» і своїх вчинків і активне регулювання їх у суспільстві.

Структура самосвідомості, запропонована А. Налчаджяном [16], складається з декількох сфер: «Тілесне Я» – образ тіла, що полягає у суб'єктивному сприйманні власного тіла чи зовнішності і здатності до функціонування; факторів, пов'язаних з тим, як батьки і суспільство реагують на індивіда; ідеального образу тіла, що полягає в установках стосовно нього і пов'язаний з відчуттями, сприйманнями, порівняннями й іден-

тифікаціями власного тіла з тілами інших людей); «Актуальне Я» – теперішнє «Я» містить в собі те, якою людина здається собі в дійсності в даний момент, тобто система уявлень про себе, яку особистість вважає відповідною реальності; «Динамічне Я» – відносно стійка підструктура, яка залежить від соціального статусу особистості і можливості успіхів і міняється під впливом різних факторів, зокрема успіхів і невдач (домагання особистості, ідентифікації з ідеальними для себе людьми і з ідеалами, ідентифікації з референтними групами і, особливо з їх лідерами; уявлення бажаних статусів і ролей); «Фантастичне Я» – уявлення про те, якою хотіла б стати людина, якби усе було можливо, тобто якби можна було відвернутися від реальних умов її життєдіяльності і розвитку; «Ідеальне Я» – уявлення людини про себе як про особистість, якою вона хотіла б стати виходячи з засвоєних моральних норм, ідентифікацій і образів.

В. Мерлін [15] визначає чотири компоненти в структурі самосвідомості: свідомість totoжності (відмінність себе від іншого світу); свідомість «Я» як активного початку, суб'єкта діяльності; усвідомлення своїх психічних властивостей; соціально-моральна самооцінка, яка формується на основі спілкування і діяльності.

С. Кучеренко виокремлює такі компоненти самосвідомості: 1) емоційно-рефлексивний, що передбачає відображення у переживаннях особливостей власного «Я» («теперішнє чи актуальне Я», «динамічне Я», «переживане Я»); 2) епістемний, що вміщує в себе «категоріальне Я» із ставленням до себе («Я-реальне» і «Я-ідеальне», «Я у власних очах» або «езотеричне Я», «гіпотетичне власне Я в очах іншого» або «іммерсивне Я»); 3) ціннісний, в якому міститься система ціннісних орієнтацій з тенденціями внутрішніх змін (до більшої дружелюбності чи домінантності); 4) вчинково-інтернальний, що відображає міру відповідальності особи за значущі в її житті події та готовність долати несприятливі умови власною активністю («екзистенціальне Я», «духовне Я», «трансцендентальне Я», «вище Я») [11].

На думку М. Боришевського [3] самосвідомість відіграє роль одного з найсуттєвіших чинників розвитку особистості. Автор пропонує більш повну структуру самосвідомості, яка складається з трьох основних форм: пізнавальної, емоційної та вольової. Пізнавальна форма представлена самопізнанням, самоаналізом, уявленням про себе, самооцінкою. Емоційна сторона характеризується емоційним ставленням до себе і представлена самопочуттям, скромністю, гордістю, почуттям власної гідності, які формуються в результаті порівняння себе з навколишніми чи з тим ідеалом, до якого вона прагне. Вольова форма включає прояви психічної активності особистості, в яких виступає свідоме регулювання власних дій, вчинків,

свого ставлення до навколишніх людей і до себе самої (стриманість, самовладання, самодисципліна, самоконтроль).

І. Кон, О. Соколова, І. Чеснокова говорять про трьохкомпонентну структуру самосвідомості, яка являє собою утворення когнітивного, афективного та поведінкового компонентів, які мають незалежну логіку розвитку, однак функціонують у взаємозв'язку [8; 23; 27]. І. Чесноковою визначено, що під когнітивним компонентом самосвідомості мається на увазі самопізнання, під емоційно-ціннісним – самооцінка, під регулятивним (поведінковим) – саморегуляція. В. Столін до цих компонентів також відносить самовиховання як самоуправління особистості, спрямоване на усвідомлені зміни власної особистості [25]. А. Реан, в цілому погоджуючись із змістом когнітивного та афективного компоненту, до регулятивного відносить образ «Я» [21]. Розглянемо більш детально когнітивний, афективний та поведінковий компоненти самосвідомості особистості.

У зарубіжних теоріях самосвідомість представлена поняттям «Я-концепція» (Р. Уайлі, К. Роджерс, К. Хорні та ін.). «Я-концепція» розуміється як сукупність усіх уявлень індивіда про себе і має таку структуру: 1) описова складова – образ Я; 2) складова, пов'язана зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей – самооцінка; 3) поведінкова складова - поведінкові реакції, викликані образом Я та самоставлення. Загалом, самосвідомість (Я-концепція) у зарубіжній психології також складається з когнітивного, афективного і поведінкового компонентів, які мають відносно незалежну структуру розвитку, однак у своєму реальному функціонуванні виявляють певний взаємозв'язок.

Когнітивним компонентом самосвідомості особистості виступає самопізнання. На думку О. Спіркіна [24] і І. Чеснокової [27] самопізнання – це складний багаторівневий процес, розгорнутий у часі, представлений двома основними рівнями. На першому рівні самопізнання автори виділяють різні форми співвіднесення самого себе з іншими людьми, складаються одиничні образи самого себе і своєї поведінки. Основними внутрішніми прийомами такого самопізнання є самосприймання і самоспостереження. На другому рівні самопізнання відбувається співвіднесення знань про себе не в рамках «Я та інша людина», а в рамках «Я та Я». Провідними психологічними механізмами даного рівня самопізнання є самоаналіз і самоосмислювання, які спираються на самосприймання і самоспостереження.

Результатом самопізнання є «Я-образ» особистості, що виражається в узагальненому понятті людини про себе. «Я-образ» характеризує найвищий рівень самосвідомості, при якому людина найбільш зріло усвідомлює сутність своєї особистості. «Я-образ» можна розглядати як результат усві-

домлення людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності.

Емоційним компонентом самосвідомості особистості виступає самооцінка та самоставлення. Г. Медніковою [14] відводиться провідне місце самооцінці у структурі самосвідомості. Самооцінка є результатом інтегруючої роботи самосвідомості, виконує оціночну функцію самосвідомості, визначає емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе. Самооцінка – це відображення людиною самої себе як особливого об'єкта пізнання. Вона являє собою прийняття людиною цінності, особистісні змісти, міру орієнтації на суспільно вироблені вимоги до поведінки та діяльності і формується в процесі діяльності і міжособистісної взаємодії. Природа самооцінки є соціальною, бо її формування й розвиток опосередковані пізнанням суб'єктом зовнішнього світу та активною взаємодією з ним. Із самооцінкою, як центральним утворенням у структурі самосвідомості тісно пов'язаний рівень домагань, який визначається як складність задач, на вирішення яких претендує людина.

Поведінковим компонентом самосвідомості виступає саморегуляція особистості. Саморегуляція в узагальненому визначенні виступає цілеспрямованим встановленням рівноваги між середовищем і організмом. Як психічний процес саморегуляція є управлінням індивіда власними психологічними і фізіологічними станами, а також вчинками. Саморегуляція характеризується такою структурою: 1) прийнята суб'єктом мета довольної активності; 2) модель значущих умов діяльності; 3) програма виконавчих дій; 4) система критеріїв успішності діяльності; 5) інформація про реально досягнуті результати; 6) оцінка відповідності реальних результатів критеріям успіху; 7) рішення про необхідність і характер корекцій діяльності [4]. На думку О. Аронової, регуляторна роль самосвідомості проявляється у зв'язку її змісту та індивідуальних особливостей саморегуляції довольної активності особистості. Позитивний вплив на саморегуляцію особистості чинять стійкість у досягненні мети, орієнтація на теперішнє, позитивне самоставлення та прагнення до самоактуалізації [1].

Проблема функціонування компонентів самосвідомості особистості набуває особливого значення з позицій їх розвитку в онтогенезі. Розвиток самосвідомості особистості у єдності її когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів слід розглядати у зв'язку із прагненням особистості до досягнення самоефективності (А. Бандура), самореалізації (А. Деркач), позитивного самоствердження (С. Кучеренко). Під самоефективністю розуміється почуття самоповаги та власної гідності, а також реальна компетентність особистості вирішувати життєві проблеми. Це інтегральна здатність бути компетентним, відповідати вимогам довкілля і середовища. На думку С. Кучеренко [11], процес самоефективності як позитивного самос-

твердження і самоздійснення, робить можливим самореалізацію особистості. Автор підкреслює, що особистість досягає самоефективності в результаті позитивного самоствердження.

Н. Ситнікова [22] розглядає самоствердження як поєднання ідентичності і спрямованості на його здійснення: а) потреби у самототожності; б) потреби у визнанні, самореалізації, статусно-рольовому визначенні, в досягненні результатів діяльності; в) потреби у самовияві. Інший дослідник Автор виокремлює основні етапи самоствердження: відкриття «Я», самоусвідомлення нового; самооцінювання, формування рівня вимог та визначення стратегій самоствердження і типів поведінки; утвердження "Я", своєї ідентичності, свого соціального статусу, своєї самоцінності, досягнення результатів у діяльності й поваги оточення.

Н. Харламенковою та Є. Нікітіним підкреслюється сутність самоствердження, що полягає у досягненні особистістю смислу буття. Авторами описано феномен самоствердження через його основні характеристики: просторові (сфера та напрямок самоствердження) та енергетичні (імпульс та потенціал самоствердження) [17].

У типологіях самоствердження особливе місце посідає особистісне самоствердження, яке проявляється через активну діяльність із максимальним використанням і розвитком задатків та можливостей особистості, а також свідомо спрямовується на втілення ідеалів суспільства (С. Березін, І. Кон, Є. Нікітін, Н. Ситнікова, В. Сметаняк, Н. Цибра, Н. Харламенкова, І. Шевчук).

Г. Костюк пов'язував процес самоствердження особистості з розвитком потребо-мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій і діяльністю [9]. Він зазначав, що психічні властивості людини виробляються у діяльності, зазнають у ній різних змін і стають компонентами структури особистості, до якої відноситься самосвідомість.

І. Бех під самоствердженням розуміє престижно-статусну потребу, яка виражається в реалізації первісних потенцій конкретної особистості, утвердження власного "Я" завдяки досягненню певного статусу в соціальній сфері [2].

І. Євченко [5] також підкреслює, що психологічним механізмом самоствердження особистості є мотивація. Автор доводить, що потреба в самостверженні є однією з базових характеристик особистості як суб'єкта діяльності і розвивається у її процесі. Тобто самовдосконалення особистості реалізується через її потребу в самостверженні. Процес самоствердження – це насамперед поєднання уявлень особистості про себе (самосвідомість) і спрямованості (сукупності провідних потреб, мотивів та ціннісних орієнтацій), яке реалізується завдяки механізму самототожності, досягненню самоцінності, статусного положення, у продуктивній

діяльності, а також у протиставленні свого «Я» іншим. Отже, потреба в самоствердженні виступає узагальненим виразом інших потреб.

На нашу думку, психологічний зміст поняття самоствердження у контексті прагнення до успіху більш повно розкриває трансгресивна концепція Ю. Козелецького та її основні положення про губристичну мотивацію. Поняття губристичної мотивації, під якою Ю. Козелецький розуміє стійке прагнення людини до підкріплення і підвищення самооцінки та власної важливості, є прагненням людини до ствердження та росту особистісної самозначущості. Ю. Козелецький розглядає прагнення особистості до підтвердження почуття власної цінності через прагнення до переваги над іншими та досконалості [7].

Губристична мотивація, проявляючись у провідній діяльності особистості, забезпечує її самоствердження, і таким чином, виступає ключовою ланкою у зв'язку між діяльністю особистості та розвитком її самосвідомості (рис. 1) [26].

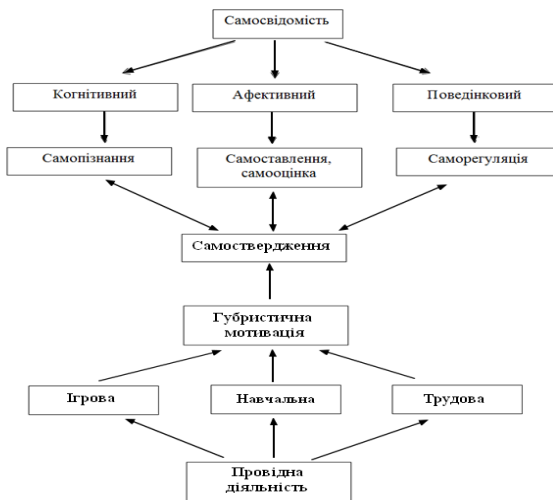

Рис. 1. Зв'язок губристичної мотивації із структурними компонентами самосвідомості особистості.

Висновки. Отже, самоствердження, поряд із такими формами виявлення самосвідомості особистості як самосприйняття, самоповага, самооцінка, самоставлення, саморегуляція та самоконтроль виступає основним показником регуляції діяльності та особистісної активності. Губристична

мотивація забезпечує її самоствердження, і проявляючись у діяльності особистості, забезпечує розвитком її самосвідомості.

Література

1. Аронова Е.А. Регуляторная роль самосознания в произвольной активности человека: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Аронова Е.А. — М., 2004. — 190 с.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. / І.Д. Бех; Ін-т змісту і методів навчання. — К., 1998. — 204 с.
3. Боришевский М.И. Психологические особенности самосознания подростка / под ред.: М. И. Боришевский. — К.: Вища школа, 1980. — 168 с.
4. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. — Мн.: Харвест, 1998. — 300 с.
5. Євченко І. Теоретичний аналіз проблеми самоствердження особистості / І. Євченко / Вісник КНТЕУ. — № 4. — 2012. — С. 112-120.
6. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. — № 2. — 1991. — С.15-36.
7. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологические эссе) / Ю. Козелецкий. — К.: Лыбидь, 1991. — 288 с.
8. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. — М.: Политиздат, 1984. — 335 с.
9. Костюк Г.С. Избранные психологические труды/ Г.С. Костюк. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
10. Кочнева Л.В. Развитие профессионального самосознания студентов вузов: автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.03 / Кочнева Любовь Валентиновна; [Место защиты: Воен. ун-т МО РФ]. — Москва, 2009. — 24 с.
11. Кучеренко С.В. Розвиток самосвідомості осіб юнацького віку засобами колірного тренінгу: автореферат... канд. психол. наук, спец.: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / С.В. Кучеренко. — К.: Держ. вищий навч. заклад «Ун-т менеджменту освіти», 2011. — 20 с.
12. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии/ Б.Ф. Ломов. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
13. Максименко С.Д. Психологія особистості: Підручник // С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. — К.: ТОВ "КММ", 2007. — 296 с.
14. Меднікова Г.І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: Дис ... канд. психол. наук / Г. І. Меднікова. — Х., 2002. — 194 с.
15. Мерлин В.С. Собрание сочинений. Т. 1. Вопросы развития социального мировоззрения у детей [Текст] / В.С. Мерлин. — Пермь: Изд-во ПСИ, 2006. — 332 с.
16. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А.А. Налчаджян. — М.: Эксмо, 2010. — 368 с.
17. Никитин Е.П. Феномен человеческого самоутверждения / Е.П. Никитин, Н.Е. Харламенкова. — СПб., 2000. — 224 с.
18. Петровский А.В. Психология / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — М.: Академия, 2001. — 512 с.

19. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. — М.: Наука, 1986. — 256 с.
20. Протасеня П.Ф. Происхождение сознания и его особенности / П.Ф. Протасеня. — М., 1959. — 309 с.
21. Психология подростка. Полное руководство. / Под ред А.А. Реана. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 432 с.
22. Ситнікова Н. Є. Соціальне самоствердження особистості старшокласників за умов системної диференціації навчання: монографія / Н.С. Ситнікова. — Тернопіль: Економічна думка, 2004. — 138 с.
23. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Соколова Е.Т. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. — 215 с.
24. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. — М.: Политиздат, 1972. — 303 с.
25. Столин В.В. Самосознание личности. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 284 с.
26. Хомуленко Т.Б. Губристическая мотивация личности студентов / Т.Б.Хомуленко, К.І.Фоменко // Харьковская школа психологии: наследие и современная наука / Отв. ред. Т.Б. Хомуленко, М.А. Кузнецов. — Х.: ХНПУ им. Г.С. Сковороды, 2012. — С. 222-237.
27. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. — М.: Наука, 1977. — 144 с.
28. Rosenberg M. Society and the adolescent selfimage / Rosenberg M. — N.Y., 1965. — V. 28. — № 2. — P. 189-233.